

Järn, seder och bruk

Tal vid invigning av Elias Martin-utställning i Österbybruk 8 maj 1977

OLOV ISAKSSON

För 1200 år sedan gravlades mäktiga hövdingar i båtar vid Valsgärde och Vendel. De fick med sig gåvor som vittnade om bygdens välmåga och folkets konstskicklighet. De gav namn åt den tidsperiod i den svenska historien, vendeltiden, då vårt land gav sina enda originella bidrag till världens konst. Förgyllda hjälmar, vapen och smycken, hästarnas betsel, inlagda med lysande stenar.

För 600 år sedan reste folket i Vendel en mäktig kyrka i sten nära den plats där hövdingarna gravlagts. Ett århundrade senare revs i Dannemora den gamla 1200-tals kyrkan och ersattes med den som ännu står där, en av landskapets vackraste med valvmålningar som hör till de bäst bevarade i landet.

Det är vid denna tid, slutet av 1400-talet, som Sten Sture ger ärkebiskopen i Uppsala Jakob Ulfsson rätt att bryta malm i berget i Dannemora. Järnet från Dannemora och kolved från milsvida skogar i trakten är förutsättningen för den norduppländska bergslagen, där bruk och herrgårdar ligger nästan lika tätt som Medelpads sågverk och träpatronsresidens ett par sekler senare.

Vendels och Valsgärdes båtgravar, den tidens samhälle kan endast arkeologen tolka. Det vi vet är fragment av en verklighet. Den bildkonst som fanns ger föga besked. Om folkets liv kan vi endast spekulera.

Med kristendomen kom skriftliga källor. Bilder på kyrkornas väggar skildrar inte bara de saligas ängar och de fördömdas eviga pina – utan också folkets vardag, deras kläder och redskap då de arbetar i jorden, bärgar sitt hö.

Men om gruvornas och hyttornas folk får vi inget besked. Också de litterära källorna är knappa – även om Olaus Magnus ägnar den svenska bergshanteringen stor uppmärksamhet i sitt berömda arbete ”Historia om de nordiska folken” från 1500-talets mitt.

Det är först under 1700-talets senare hälft som de uppländska bruken får sina konstnärliga skildrare. Portalfigurerna är Pehr Hilleström och Elias Martin.

Bild 1. Elias Martin: "Mig Sjelf af mig Sjelf". Självporträtt. Pennteckning. Nationalmuseum.

Av dessa båda samtida är Elias Martin den skickligaste konstnären. Men Hilleström är pionjären. Mer än sextio målningar från järnbruk, klensmedjor och hovslagarverkstäder har bevarats av hans hand och dessutom ett trettiotal inträngande arbetsmålningar från Falu koppargruva.

Elias Martin är mer intresserad av brukslandskapet med dess byggnader, hyttor och slagghögar. Hans skildringar av järn, seder och bruk i den norduppländska bergslagen för knappt tvåhundra år sedan är nära oss i tid och rum. Vi känner igen herrgården, där bilderna nu hänger och den atmosfär som finns i dem, men upplever också avståndet till det patriarkaliska brukssamhälle som konstnären skildrar.

Vi möter Österby och Lövsta, Forsmark och Skeppsta, slår oss ned vid forsarna i Älvkarleby, vandrar i parker och soliga landskap, ser slätterfolket på hemväg med välfyllda skrinkor och kor som idisslar på grönbetet.

Elias Martin var en av sin tids finaste naturskildrare. Det märker man både i hans produktion från de långa vistelserna i England och i hans många bilder från Stockholm och dess omgivningar. Han fångas av det idylliska i

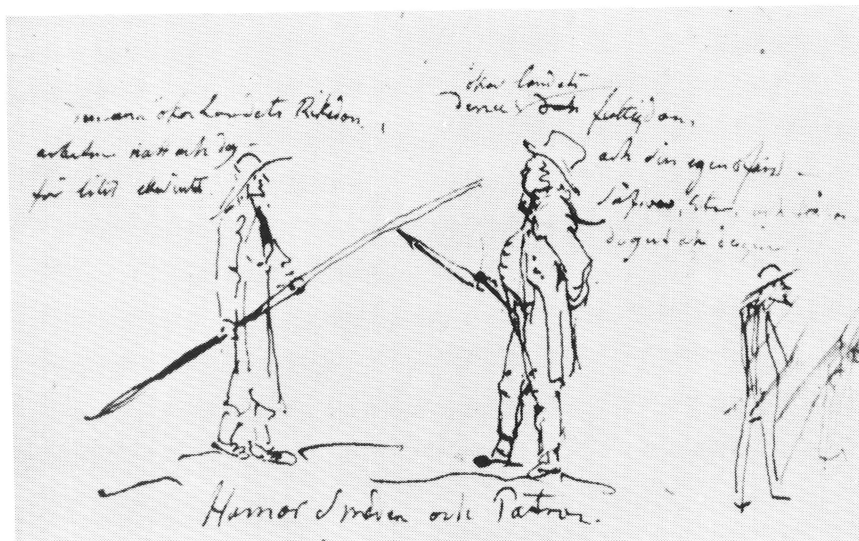

Bild 2. Elias Martin: "Hamar Smeden och Patron" – "den ene ökar Landets Rikedom, arbetar natt och dag – för litet eller intet" – "denne ökar landets fattigdom, och sin egen ofärd – såfver, eter och fråssar – dag ut och dag in". Pennteckning. Nationalmuseum.

Bild 3. Elias Martin: "Ur vägen Bontiuwfwen du, ta du det där och spring". Laverad pennteckning. Nationalmuseum.

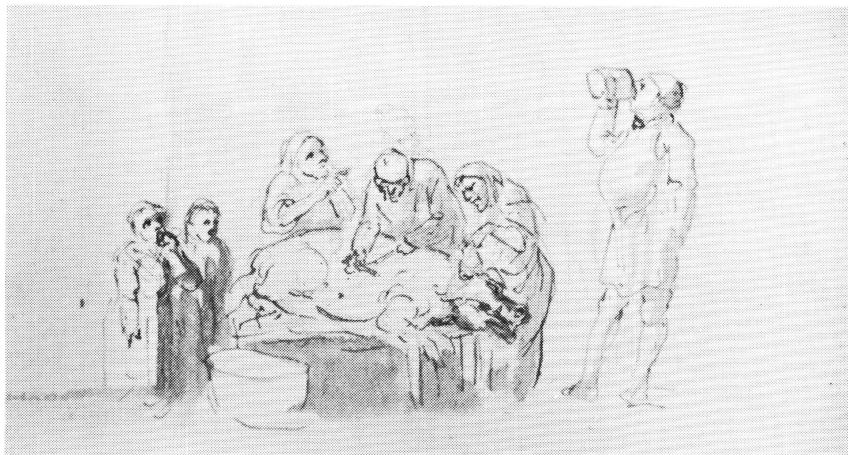

Bild 4. Elias Martin: Svinslakt. Pennteckning. Nationalmuseum.

landskapet och känner sig liksom så många andra 1700-tals människor, främmande för naturens karghet och hårdhet.

Under senare delen av hans liv väcks intresset för de industriella miljöerna, särskilt i norra Uppland, där det fanns gott om välbärgade bruksägare som villigt lät Elias Martin skildra arbete och liv i deras domäner. I ett stort antal skisser, akvareller, gravyrer och målningar lär vi känna bruken och bygden. Vi möter patron på promenad med elegant klädda gäster, hör ljuden från arbetet i hammarsmedjor och masugnar, tegelbruk, kvarnar och sågverk, blickar ned i Dannemoras väldiga gruvschakt.

Elias Martins uppdragsgivare var bruksägaren – inte folket. För herrskapsväggar och herrgårdsliv målade han sina scener av blomstrande bruk och blommande uppländsk natur. I de stora oljorna är människorna nästan alltid insatta i en idyllisk atmosfär. Vardagens hårda slit, den ständiga passningen av smältan, hettan som stiger mot taket lever inte i dem. Arbetarna är statister, en del av miljön – men inte lika intressant som de redskap de använder och den tekniska process de deltar i.

Men tränger vi närmare in i bilderna, i akvarellerna och framför allt i de otaliga förstudierna och skisserna möter vi en något annorlunda värld. Här kommer vi människorna nära in på livet, ser deras ansikten och händer i arbete. Då kan vi också ana den enorma sociala, tekniska och ekonomiska förändring som skett sedan Elias Martin vandrade runt i Österby med sitt

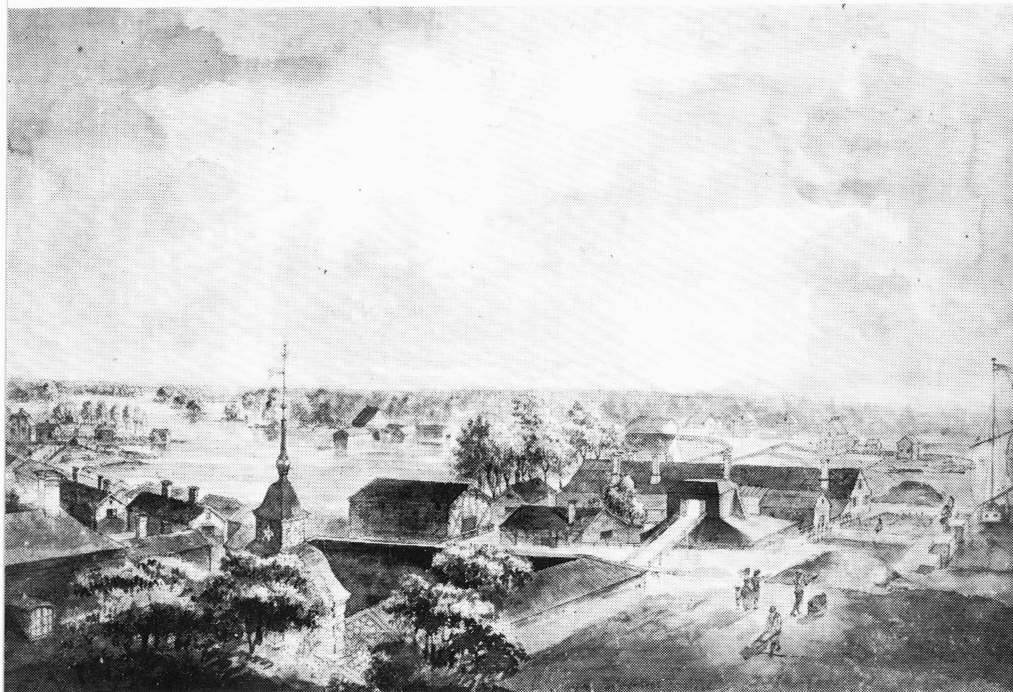

Bild 5. Elias Martin: Söderfors bruk. Akvarell. Nationalmuseum.

Bild 6. Elias Martin: "Hytte-Ön". Akvarell. Nationalmuseum.

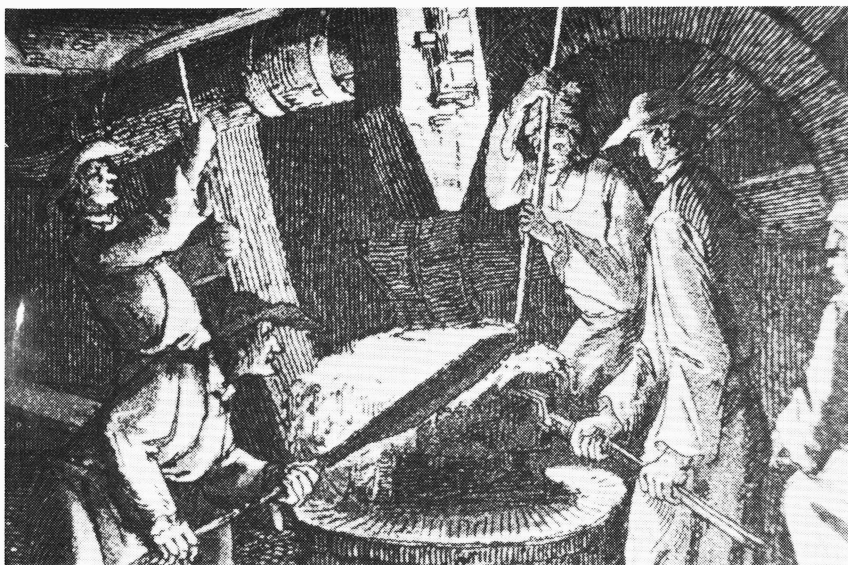

Bild 7. Elias Martin: "Forge de fer en barre", detalj. Akvatint efter konturetsning. Nationalmuseum.

skissblock. Han är en driven reporter som fascinerad registrerar vad han ser i hyttor och på bruksgator.

Från båtgravarnas Vendel och Valsgärde, från Pehr Hilleströms Lövsta och Elias Martins Österbybruk är vägen lång, kan det tyckas, till dagens samhälle. Men sett i ett vidare historiskt perspektiv blir bilden en annan.

För två miljoner år sedan började människans utveckling som kulturvarse – en ofattbar tid.

Låt oss tänka oss en 200 cm lång tumstock. Vid 0 möter vi den första människan, Homo Erectus, i östra Afrika. Men först vid 190 cm – när det alltså bara är 10 cm kvar på skalan – så stiger förfadern till den nuvarande människan, Homo Sapiens, upp ur historien. För 40 000 år sedan, dvs. vid 196 cm, börjar hon sprida sig över jorden.

Vid 199 cm (för 10–12 000 år sedan) tränger de första människorna in i Sverige. De är jägare, som följer renhjordarna och den vikande inlandsisen mot norr. Vid 199,5 cm uppfinner sumererna, ett folk som levde mellan Eufrat och Tigris, och vars historia vi nyss skildrat i en utställning på Historiska museet, hjulet och skriften. De första högkulturerna med städer och ett rikt utvecklat samhälle uppstår. Då ligger Uppland ännu nedpressat av isen.

Bild 8. "Engelska trädgården vid Forsmarks bruk". Akvatint av M. R. Heland efter Elias Martin.

När isen till sist smälter undan också här, drar jägarfolket in. Så småningom blir de bofasta, lär sig odla säd och tämjer djur för sitt uppehälle. Men ännu under många tusen år gör de sina redskap och vapen av sten, ben och horn.

Med järnet förändras också samhället. Kanske är det uppländsk järnhantering, kanske t. o. m. järnexport som ger makt och rikedom till hövdingarna i Vendel och Valsgärde. Då, för 1200 år sedan, är bara en millimeter kvar på vår tumstock. Strax därefter enar sveakungarna landet och gör Uppsala till rikets centrum.

Vi förflyttar oss ytterligare en bit fram i tiden. När mindre än en halv millimeter är kvar på stocken, står konstmålaren Elias Martin, född i

Stockholm år 1739, vid dammen i Österby och skildrar bruket med penna och pensel till glädje också för oss, som i dag lever i bygden eller som söker oss hit en dag som denna.

Det är viktigt för oss alla att känna historien, att veta vår bakgrund. Det gör vår nutid begripligare. Vi har alla behov av att känna de historiska sammanhangen, att uppleva hur vi formats av tider som gått. Genom att veta något om hur människor levt i tider före vår egen kan vi också bli mer aktsamma om det samhälle som byggts upp under detta sekel. Om det gamla Sverige med dess sociala och ekonomiska orättvisor kan också en idylliker som Elias Martin ge besked.